

Spomienky na Stanfordský väzenský experiment: akú moc má situácia

Philip G. Zimbardo

The Chronicle of Higher Education, 30. marec 2007

Od sedemdesiatych rokov minulého storočia psychológovia uskutočnili sériu štúdií o sociálnej moci skupín. Štúdie napríklad ukázali, že skupiny cudzích osôb dokážu iných presvedčiť, aby uverili tvrdeniam, ktoré sú očividne nepravdivé. Psychológovia taktiež zistili, že účastníci výskumu boli neraz ochotní podrobiť sa vedúcim osobnostiam dokonca aj v prípade, ak to bolo v rozpore s ich osobným presvedčením. Zo štúdií, ktoré v roku 1963 uskutočnil Stanley Milgram na Univerzite

Yale, vyplynulo, že väčšina bežných občanov dokáže zbiť nevinného človeka na príkaz niekoho, kto vystupuje ako autorita – pričom by zašli až na pokraj smrti obete. „Autoritu“ v tomto prípade predstavoval iba stredoškolský učiteľ biológie v laboratórnom plášti, ktorý vystupoval oficiálne. Väčšina osôb udierala svoje obete znova a znova napriek čoraz zúfalejším prosbám, aby s tým prestali.

Ja som chcel preskúmať ideu z knihy Williama Goldinga Boh múch, podľa kto-

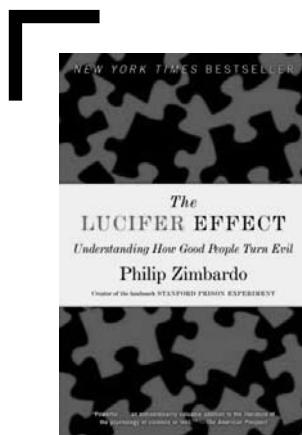
rej sila anonymity uvoľňuje násilné správanie. Pri jednom experimente z roku 1969 študentky, ktoré mali pocit anonymity a mohli sa správať agresívne, konali výrazne nevráživejšie ako študentky s úplnou identitou. Tieto štúdie a množstvo ďalších socio-psychologických štúdií preukázalo, že ľudská povaha je oveľa poddajnejšia, ako sa pôvodne predpokladalo, a na situačný tlak reaguje silnejšie, ako by sme pripustili. Stručne povedané, tieto štúdie narušili nedotknuteľnú predstavu, že vnútorné determinanty správania – ako osobnostné črty, morálka a náboženská výchova – vedú dobrých ľudí správnou cestou.

Vo vtedajšom systéme spoločenskovedného výskumu absentovala priama konfrontácia dobra a zla, neskúmali sa dobrí ľudia vystavení zlým situáciám. Z každodenného života bolo očividné, že aj bystrí ľudia robia v rámci nezmyselných myšlienkových pochodov skupiny hlúpe rozhodnutia, ako napríklad v prípade katastrofálnej invázie do Zátoky sviň, ktorú nariadili inteligentní členovia kabinetu prezidenta Johna F. Kennedyho. Taktiež bolo zrejmé, že vietnamskú vojnu vystupňovali chytrí ľudia okolo prezidenta Richarda M. Nixona, napríklad Henry A. Kissinger a Robert S. McNamara, aj keď vedeli a neskôr priznali, že vojnu nebolo možné vyhrať. Ovládli ich mentálne obmedzenia kognitívnej disonancie – komplikovaného stavu vyplývajúceho z dvoch paralelných protirečivých myšlienok – a nedokázali dospieť k bezodkladnému rozhodnutiu ani napriek tomu, že išlo o jedinou racionálnu stratégiu na záchranu životov a zachovanie vlastnej tváre. Tieto príklady s rozličnými osobnosťami, politickými agendami a motívmi však komplikovali aj ten najjednoduchší pokus koncepcne pochopiť, čo

v týchto situáciách zlyhalo.

Rozhodol som sa, že treba vytvoriť situáciu v kontrolovanom experimentálnom prostredí, v ktorom by sme na jednej strane zoskupili množstvo premenných, ako sú donucovacie pravidlá s pridelenými úlohami, silové rozdiely, anonymita, skupinová dynamika a dehumanizácia. Na druhej strane by sme do kolektívnej opozície voči moci dominantného systému postavili výber „najlepších a najbystrejších“ mladých študentov. Takto vznikol v roku 1971 Stanfordský väzenský experiment, ktorý pripomínal skôr grécku drámu než univerzitnú psychologickú štúdiu. Chcel som vedieť, kto zvíťazí v priamej konfrontácii, či dobrí ľudia alebo zlá situácia.

Najskôr sme overili, že nikto z dvadsiatich štyroch účastníkov nemá kriminálnu minulosť, že sú fyzicky i psychicky zdraví a že v minulosti sa nedopustili násilia, aby sme mali záruku, že na začiatku ani jeden z nich nie je „červivým jablkom“. Za účasť dostávali odmenu 15 amerických dolárov na deň. Každému študentovi-dobrovoľníkovi sme náhodne pridelili úlohu väzňa alebo dozorca v prostredí, ktoré navodzovalo dojem uväznenia (v skutočnosti

sme imitáciu väzenia vytvorili v suteréne katedry psychológie v Stanforde). Experiment prebiehal dramaticky realisticky. Polícia mesta Palo Alto súhlasila s tým, že „zatknú“ väzňov a vznesie proti nim obvinenia. Keď sa ocitli vo väzení, dostali identifikačné čísla, vyzliekli ich donaha

**„Experiment
naplánovaný
na dva týždne
som musel ukončiť
už po šiestich dňoch,
pretože sa vymkol
spod kontroly.“**

a odšívavili. Väzni nosili dlhé haleny bez spodnej bielizne a vo väzení mali podľa plánu žiť dva týždne vo dne-v noci. Tri skupiny dozorcov hliadkovali v osemhodinových zmenách. Ja som počas experimentu prevzal úlohu „superintendanta“ väznice, pri čom mi asistovali dvaja absolventi.

Spočiatku sa toho nedialo veľa: študenti v nových uniformách nešikovne testovali pridelené úlohy. Všetko sa však náhle zmenilo na druhý deň ráno po vzbure, pri ktorej si väzni prisunuli posteľ k dverám, a tak sa zabarikádovали v celách. Dozorcovia začali väzňov zrazu vnímať ako „nebezpečných“: malo sa s nimi zaobchádzať tvrdo, aby videli, kto má v ru-

kách moc a kto je bezmocný. Týranie zo strany dozorcov bolo najskôr odvetou za posmešky a neposlušnosť. Postupne boli dozorcovia čoraz viac krutí a niektorí sa dokonca vyžívali v sadistickom mučení svojich väzňov. Hoci fyzické tresty boli obmedzené, dozorcovia smeli pri každej zmene vytvárať vlastné pravidlá a vynášli množstvo druhov psychologickéj taktiky, aby demonštrovali svoje dominantné postavenie voči bezmocným zverencom.

Nahota bola bežným trestom, rovnako ako navliekanie priliehavých nylonových čiapok na hlavy väzňov (za účelom simulácie oholenej hlavy), priväzovanie nôh reťazami, opakované budenie v noci na nekonečné sčítanie a nútenie do postupných „zábavných aktivít a hier“. Rozšírme tieto zovšeobecnenia a zrevidujme konkrétne typy správania, ktoré pri simulácii väzenia zohrávali úlohu. Sú lekciami z „kreatívneho zla“, z toho, ako môžu určité sociálne okolnosti zmeniť inteligentných mladých mužov na páchatelov psychického zneužívania.

Väzenský denník, 5. noc

Väzni, čo sa emočne nezrútili následkom nepretržitého stresu, ktorému ich vystavujú dozorcovia od potlačenia vzbury v druhý deň, sa unavene zhromažďujú pri stene, aby odrecitovali svoje identifikačné čísla a preukázali, že ovládajú všetkých 17 pravidiel povinností väžňa. Ide o sčítanie o jednej hodine nadržanom, teda o posledné sčítanie pred nástupom rannej smeny o druhej hodine. Bez ohľadu na to, ako dobre si väzni počínajú, jedného vyberú a potrestajú. Dozorcovia na nich kričia, nadávajú im a nútia ich, aby sa navzájom urážali. „Povedz mu, že je kokot,“ vrieska jeden dozorca. A každý väzeň to povie

svojmu najbližšiemu susedovi v rade. Testosterón voľne tryská v každom smere a sexuálne obťažovanie, ktoré začalo gradovať v predošlú noc, pokračuje.

„Vidíš tú dieru v podlahe? Teraz urob 25 klikov a pojeb ju! Počul si ma!“ Keď ich dozorcovia pritláčajú nadol, väzni, jeden za druhým ako automaty poslúchajú. Najagresívnejší dozorca (ktorého väzni prezývajú John Wayne) a jeho kumpán po krátkom dohovore navrhujú novú sexuálnu hru. „OK, teraz dávajte pozor. Vy traja budete távy-samice. Podte sem a predkloňte sa tak, aby sa vám ruky dotýkali dlážky.“ Keď sa väzni predklonia, odhalia nahé zadky, pretože pod halenami nemajú žiadnu bielizeň. John Wayne s očividnou radosťou pokračuje: „Teraz ste vy dvaja samci. Postavte sa za samice a potrkajte ich.“

Dozorcovia sa výborne bavia. Hoci sa ich telá nikdy nedotknú, bezmocní väzni začnú prirážaním simulovať sodomiu. Následne ich prepustia späť do ciel, aby si pred nástupom ďalšej smeny hodinu pospali. Teror pokračuje.

Po piatom dni museli piatich väzňov-studentov predčasne prepustiť kvôli extrémnemu stresu. (Pripomeňme si, že pred necelým týždňom bol každý z nich psychicky zdravý a vyrovnaný.) Väčšina z tých, čo zostávajú, zaujíma postoj živej mŕtvoly, totálne odovzdanej narastajúcim požiadavkám dozorcov.

Ukončenie trápenia

Experiment naplánovaný na dva týždne som musel ukončiť už po šiestich dňoch, pretože sa vymkol spod kontroly. Desiatky ľudí zišli dole do nášho „malého salónu hrôzy“. Videli niektoré prejavy týrania či ich dôsledky, a nepovedali nič. Väzňov navštevovali rodičia i priatelia, aj vojen-

ský kňaz. Psychológovia a ďalší členovia poradného výboru videli realistickú simuláciu väzenia – prebiehajúci experiment – no nevyzvali ma, aby som ho zastavil. Jediná námietka sa vyskytla tesne pred záznamom vo väzenskom denníku z piatej noci.

Asi v polovici pokusu som pozval niekoľkých psychológov, ktorí o experimente nevedeli takmer nič. Mali urobiť pohovor s personálom a účastníkmi, a tak poskytnúť nestranné hodnotenie. Moja bývalá doktorandka Christina Maslach, nová docentka na Kalifornskej univerzite v Berkeley, zišla vo štvrtok večer dole, aby sa so mnou navečerala. Krátko predtým sme sa začali stretávať a spolu chodiť. Keď uvidela zoradených väzňov s vrecami na hlavách a s nohami spútanými reťazami a dozorcov, ktorí im hrubo nadávali, kým ich zaháňali na toaletu, rozčúlila sa a odmietla môj návrh pozorovať, čo sa pri tejto „skúške ľudskej povahy ohňom“ deje. Christina namiesto toho vybehla zo suterénu. Bežal som za ňou s výčitkami, že je precitlivená a nechápe, že výsledky prebiehajúceho výskumu sú dôležité.

„Je hrozné, čo tým chlapcom ROBIŠ!“ kričala na mňa. Christina v jedinej vete obsiahla skutočnosť, že trpia ľudskej bytosti – nie väzni, ani subjekty experimentu, ani platení dobrovoľníci. A okrem toho som to ja, kto je osobne zodpovedný za trápenie, ktorého bola svedkom (a o ktorom predpokladala, že je ešte strašnejšie, keď sa žiadny externista neprizerá). Taktiež mi objasnila, že ak ten človek, ktorým som sa stal – bezcitný superintendent stanfordskej väznice – je moje skutočné ja, a nie som tým starostlivým, veľkorysým človekom, ktorého si obľúbila, potom so mnou nechce mať už nič spoločné.

Prudká realita ma priviedla späť k rozumu. Súhlasil som, že sme zašli príďaleko a čokoľvek sme sa mali o moci situácie naučiť, je nezmazateľne zachytené na našich videách, v záznamoch a myšliach, a preto netreba ďalej pokračovať. Moja úloha v tejto situácii zmenila aj mňa. Stal sa zo mňa človek, akým za iných okolností opovrhujem – bezohľadný, autoritatívny šéf. Pri spätnom pohľade si myslím, že hlavný dôvod, prečo som štúdiu neukončil skôr, vyplýval z môjho konfliktu dvojitej úlohy – hlavného výskumníka, a teda strážcu etiky výskumu pri experimente, a zároveň superintendanta väznice, ktorý chcel za každú cenu udržať poriadok vo väzení. Dnes si uvedomujem, že mal existovať niekto nado mnou, kto by dohliadal na experiment a „zápas“ by odpískal skôr.

Christina zasiahla v noci, takže ukončenie som musel napláňovať na nasledujúce ráno. Predtým, než som mohol oznámiť, že „Stanfordský väzenský experiment sa oficiálne skončil“, bolo potrebné stiahnuť prepustených väzňov a dozorcov a vybaaviť veľa logistických záležitostí. Keď som sa vrátil do suterénu, stal som sa svedkom finálnej scény mravnej skazy – „ťavej“ epizódy. Bol som veľmi rád, že to bol posledný prejav týrania, ktoré vidím, alebo za ktoré som zodpovedný.

Zdravé jablká v zhnitých košoch a výrobcovia zhnitých košov

Situačné sily v tejto „zlej nádobe“ pre-mohli dobro vo väčšine z tých, čo sa nakazili svojou mocou, ktorá sa šírila ako vírus. Je ťažké predstaviť si, ako sa simulovaná hra na „zlodejov a policajtov“, ktorých hrali vysokoškolskí študenti, mohla pod dozorom niekoľkých akademikov (z nášho výskumného tímu) pre mnohých v suteré-

ne stať peklom. Ako sa mohlo simulované experimentálne väzenie stať „väzením spravovaným psychológmi, a nie štátom“, ako to vyjadril jeden z trpiacich väzňov? Ako je možné, že „dobré osobnosti“ sa nechali ovládnuť „zlými pomermi“? Museli by ste byť na mieste, aby ste uverili, že zmena ľudského charakteru, nielen charakterových črt študentov, ale aj mňa ako zrelého dospelého človeka, je záležitosťou pár dní. Aj väčšina návštevníkov nášho väzenia sa nechala „počarovať“. Jednotlivé skupiny rodičov, ktorí pozorovali svojich vyzlabnutých synov po niekoľkých dňoch tvrdej práce a po dlhých nociach s prerušovaným spánkom, napríklad vyhlásili, že „nechcú robiť problémy“ tým, že svoje dieťa vezmú domov, alebo budú kritizovať systém. Namiesto toho sa podrobili našej autorite a pripustili, aby ich synovia neskôr zažili emočný kolaps. Vygenerovali sme kontext dominantného správania, ktorého moc rafinovane rozbila zdanlivo neotrasiteľné hodnoty, ako je súcitiť, fair play a viera v spravodlivý svet.

Situácia zvíťazila, ľudskosť bola porazená. Etická výchova týchto mladých mužov, ale aj ich meštiacka zdvorilosť sa vyparili. Sila vládla a ničím neobmedzená moc sa stala afrodisiakom. Moc bez dozoru vyšších autorít otráвила kalich, ktorý nepredvídateľne menil charakter ľudí. Som presvedčený, že väčšinu z nás fascinuje zlo nie pre jeho konzekvencie, ale preto, lebo je prejavom moci a nadvlády nad ostatnými.

Platnosť pre súčasnosť

Vzhľadom na to, že kontrolné inštitúcie nepovolujú spoločenským vedcom opakovať podobný výskum (napriek tomu, že v niektorých televíznych reláciách a ume-

leckých predstaveniach sa vyskytli repliky podobných experimentov), dnes je správou o etike, určenou budúcim generáciám. Stanfordský väzenský experiment je teraz populárnejší ako kedykoľvek predtým. Vyhľadávanie slova „experiment“ prostredníctvom Google odhalilo, že Stanfordský väzenský experiment je na štvrtom mieste spomedzi 132 miliónov výsledkov vyhľadávania a na šiestom z výsledkov vyhľadávania pojmu *prison* (väzenie). Momentálny záujem pramení čiastočne z evidentnej podobnosti porušovania ľudských práv pri tomto experimente so snímkami mravej skazy v irackom väzení Abú Ghrajb - so snímkami nahoty, hlavami vo vreciach a sexuálnym ponižovaním.

Z desiatok vyšetrovaní porušovania ľudských práv vo väzení Abú Ghrajb, sa v správe tímu pod vedením bývalého ministra obrany Jamesa R. Schlesingera bez obalu tvrdí, že prevratná stanfordská štúdia „poskytuje varovný príbeh pre všetky vojenské väzenské operácie“. V správe sa píše, že na rozdiel od relatívne neškodného prostredia Stanfordského väzenského experimentu „pri vojenských operáciách týkajúcich sa zadržiavania pracujú voiaci za stresujúcich bojových podmienok, ktoré ani zďaleka nie sú benígne“. Z toho vyvodzuje, že tieto bojové podmienky pravdepodobne povedú k oveľa extrémnejším formám zneužívania moci, ako sme zaznamenali v našom experimente s fingovaným väzením.

Zmieňuje sa však aj o tom, že vojenski lídri toto predchádzajúce varovanie vonkoncom nebrali do úvahy. A veru mali, pretože psychologické hľadisko je pre pochopenie transformácie ľudského charakteru v reakcii na špeciálne situačné sily nevyhnutné. „Na základe elementárneho

pochopenia princípov sociálnej psychológie spolu s povedomím o početných známych rizikových faktoroch týkajúcich sa prostredia bolo možné úplne predvídať potenciál porušovania ľudských práv osôb zadržiavaných počas globálnej vojny proti terorizmu,“ píše sa v správe. „Zistenia z oblasti sociálnej psychológie naznačujú, že vojnové podmienky a dynamika operácií pri zadržiavaní osôb prinášajú neodstrániteľné nebezpečenstvo zlého zaobchádzania so zadržiavanými, a preto k nim treba pristupovať veľmi obozretne a po starostlivom plánovaní a tréningu.“ (Bohužiaľ, tento mimoriadne dôležitý záver je pochovaný v dodatku.)

Stanfordský väzenský experiment je jedinou z mnohých psychologických štú-

**Museli by ste byť
na mieste, aby ste
uverili, že
zmena
ľudského charakteru,
nielen charakterových
črít študentov,
ale aj mňa
ako zrelého
dospelého človeka,
je záležitosťou pár dní.**

dií, ktorá objasňuje, v akom rozsahu sa naše správanie môže transformovať: od bežného správania k nepredstaviteľným extrémom, dokonca až k akceptácii dehumanizovanej predstavy o iných ľuďoch, že sú „zvieratá“, a k súhlasu s nelegitímnymi odôvodneniami, prečo bude bolesť pre nich vhodná.

Záveru vyvedené z tohto výskumu pre oblasť legislatívy sú pozoruhodné a právnici experti ich začínajú uznávať. Napríklad systém trestného práva sa primárne zameriava na jednotlivých obžalovaných a ich „duševné rozpoloženie“ a z veľkej časti ignoruje silu situácie. V americkom trestnom zákonníku (*Model Penal Code*) sa píše: „Osoba je vinná zo spáchania trestného činu iba vtedy, ak jej zodpovednosť vychádza z konania, ktoré zahŕňa dobrovoľný čin alebo zanedbanie vykonania činu, ku ktorému je osoba fyzicky schopná.“ Ako odhalil môj vlastný experiment i veľká časť socio-psychologického výskumu uskutočneného pred i po tomto experimente, my ľudia zveličujeme, do akej miery sú naše činy dobrovoľne a racionálne zvolené – alebo, inak povedané, podceňujeme moc situácie. Moja téza neznie tak, že jednotlivci nie sú spôsobilí k trestnej zodpovednosti – skôr ide o to, že situácii a systému, ktoré vedú k takému správaniu, ako u dobrých, normálnych mladých mužov vyplavil na povrch môj experiment, by sa mal pripísať podiel zodpovednosti za ilegálne a nemorálne správanie.

Ak je cieľom systému trestného práva jednoducho obviňovať a potrestať jednotlivých páchatelov – a „uchmatnúť si svoj kus mäsa“ – potom zameranie systému takmer výlučne na obžalovaného jednotlivca dáva zmysel. Ak je však cieľom skutočne zredukovať správanie, ktoré označujeme za

„kriminálne“ (a tiež zredukovať z neho vyplývajúce utrpenie) a udeľovať tresty, ktoré zodpovedajú trestnej zodpovednosti, potom je systém trestného práva povinný – tak ako som bol ja pri Stanfordskom väzenskom experimente – konfrontovať okolnosti a našu úlohu pri ich vytváraní a udržiavaní. Väčšine rozumných pozorovateľov je jasné, že sociálny experiment s dlhodobým uväznením zločincov danej spoločnosti je prejavom zlyhania na takmer všetkých úrovniach. Rozpoznaním determinantov správania vzťahujúcich sa k situácii sa môžeme v ochrane verejného zdravia posunúť k produktívnejšiemu modelu prevencie a intervencie a vzdialiť sa od individualistického modelu lekárskeho a náboženského „hriechu“, ktorý od svojho zavedenia v dobách inkvizície nikdy nefungoval.

Rozhodujúcim posolstvom je byť citlivý voči našej zraniteľnosti pri rafinovaných, no mocných silách situácie, a týmto povedomím potom ľahšie prekonávať tieto sily. Tlak skupiny, symboly autorít, dehumanizácia iných ľudí, nastolená anonymita, dominantné ideológie, ktoré umožňujú za nelegitímnym účelom ospravedlňovať nemorálne prostriedky, nedostatok dohľadu a ďalšie sily vyplývajúce z okolností môžu dokonca aj tých najlepších z nás premeniť na monštrá typy Mr. Hyda, a to za absencie chemického elixíru Dr. Jekylla. Musíme si viac uvedomovať to, ako môžu situačné premenné ovplyvňovať naše správanie. Okrem toho si musíme byť vedomí toho, že za mocou situácie je skrytá väčšia sila systému, ktorý vytvára a udržiava spoluvinu na najvyšších úrovniach armády a vlády prostredníctvom situácií indukujúcich zlo, ako sú väznice v Abú Ghrajb či v zálive Guantánamo.

z anglického originálu preložila Jarmila Mikušová